

A FÉLIG BEVALLOTT ÉLET

Csoóri Sándor: *Éji nap – Nappali hold. Naplójegyzetek, töredékek, 1955–1989, 1990–2011*

„– Ugye, milyen szép is nekiünk a Bolyai utca!
– Lombsátraival, napban-fagyban-hóban-virágban milyen
feledhetetlenül szép volt nekiünk a Bolyai utca!
– Én meghalok... és te is meghalsz... És akkor senki se tudja
többé, milyen szép volt nekiünk a Bolyai utca!
– Igen, de halálom előtt én majd elmondom valakinek...
– Ha tíz valakinek mondd is el, és mind a tíz valaki száz
valakinek, azok is mind meghalnak egyszer és így...”

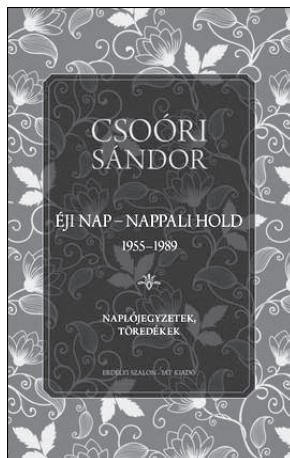
(Tamkó Sirató Károly: Bolyai utca. Kozmogrammok V, 1975)

„Valami újra történik velem; valami megnevezhetetlen, belső esemény, aminek a végkifejletéről semmit se tudok: szokatlanul idegen vagyok magamnak, idegen ennek a saját rosszkedvébe gabalyodott városnak. Lépkedek a gyöngén megvilágított Bolyai utcán, s a félsötétben egy-egy platinlevelű pottyán elém, mintha üveglábakra épített kórház műtőjéből levágott kézfejeket hajigálnának ki egymás után.”

(Csoóri Sándor: *A félig bevallott élet*, 1978)

1.

Három héttel a *Nappali hold*nak a *Hitel*ben megjelent,¹ mára a szöveg egészét árnyékba borító 1990. július 3-i bejegyzése után Csoóri Sándor összeszámolta, mennyi időt töltött születése óta kórházban: „...a végeredménytől magam is elhúltam: a betegségeim két hónap híján négy évet raboltak el az életemből”. Majd pár sorral lejjebb gyakran használt eljárását követi. Az önmagáról szóló beszámolót hirtelen más fénytörésben állítja olvasói elé. „Levendel László orvosbarátom szerint az én politikai ellenállásom ösztönös formája a betegség volt. A megbetegedés. Igazság szerint: gyökeret kellett volna eresztenem a városban. Laknom valahol, étkezni valahol, kötődnöm valahová [...]. De sehol semmi. Idegen voltam mindenütt. [...] Csoda-e, ha se

¹ A *Nappali hold* először a *Hitel*ben jelent meg 1990. augusztus 22-én (III. évf., 17. sz., 2–6.). A 6. részt a folyóirat 1990. október 31-i számában közölték (III. évf., 22. sz., 4–7.), s noha az írás végén szerepelt a (folytatjuk) megjegyzés, több rész a lapban már nem jelent meg. A *Hitel*-beli közléstől számos lényeges ponton eltér az 1991-ben megjelent teljes szöveg: *Nappali hold*, Budapest, Püski, 1991, 241–333. Ez a szövegváltozat található meg a Digitális Irodalmi Akadémia honlapján, és a 2018-as naplókibocsátás is ezt használta.

Erdélyi Szalon–I. A. T.
Szentendre–Budapest, 2018
240+304 oldal, 3690+3690 Ft

magamra nem találtam, se a nélkülözhetetlen valóság útbaigazító jeleire? Puerto Rico-i menekült voltam New Yorkban, aki otthontalanságában vagy az alkoholra, vagy a kábítószerekre veti rá magát, hogy belső feszültségét elviselje” (1990. július 24., *Éji nap – Nappali hold*, II, 93–95.). S nem pusztán a *naplójegyzetek, töredékek* közé illesztett, valóban a napi bejegyzések illúziójával kecsegtető, hányatott sorsú esszéről van szó, hanem Csoóri korai éveit óta visszatérő alapkérdéséről. Ez az érzés játszott döntő szerepet 1967-ben megjelent kötetében, a *Második születés*ben² is („Amerre indulok, / még nyár ragyog tovább, / egy folyó fény-pengéje tündököl – / de föltámad lassan a cigánybamusz: / e jeremiási ököl, / víz és sár ideje, / hideg álmoké, köveké: / második születésemé.” 61.). A verseskötetet a *Meghasonlás világos háttere* című próza zárja, amely ugyanúgy olvasható esszéként, mint irodalmi, politikai, poétikai programként, s mindezzel összefüggésben műfajelméleti traktátusként. „Bárhonnan közeledjek is hivatásomhoz vagy mesterségemhez, csakis oda lyukadok ki, hogy az író igazi otthona az otthontalanság, a minden dolgok közé való száműzetés állapota, kiegyensúlyozottsága pedig a dráma” (106.). Az 1978-ban megjelent gyűjteményes kötet, a *Nomád napló* kötetnyitó szövege ugyanez a próza. És felmerül ez a kérdés a *Párbeszéd a sötétben* című, 1973-as verseskötet utolsó szövegében, a *Közeledés a szavakhoz* című, emlékeket s irodalomelméleti problémákat egybefűző írásban is: „Üresség, mindenütt üresség. Fölismerhető otthontalanság a szavakban, a nézésben, a gondolkodásban. Otthontalanság az írásban, a szerelemben, a sajátoménak mondható házban” (128.).

Ugyanez a szöveg szerepel a *Jóslás a te idődről* kötetben,³ amely a *30 év* című sorozatban, a *Magvető* és a *Szépirodalmi Kiadó* közös vállalkozása keretében a harmincéves szocializmus kánonját reprezentáló, egységes, aranyszínű borítójú kötetek egyikeként jelent meg. Az otthontalanság szorosan összefügg az esztétikailag érvényes, koherens élettörténet feladásával: „Le kell mondani a kinyomozható meséről. Le kell mondani az elbeszélhető történetekről” (131.).

Pár évvel később azonban Csoórit nem érdekelték többé a részletek. Ehelyett a nemzeti történelem idejének és terének újratерemtése mellett kötelezte el magát. A hosszú tartamok és a személyes idők közötti feszültség és különbség érzékeltetése helyett azok hierarchiájában lett bizonyos; a szerepére kérdező, az elkötelezettség nyelvében kételkedő író helyett a *képviselési költészet, illetve kultúra ideológusa jelent meg, akinek a nemzetpolitikai küldetés beteljesítése volt az élete*. Az igazi kérdés az, hogy mikor és mi vezetett ehhez az átalakuláshoz. E folyamat rekonstrukciójában, egyes részleteinek feltárásában van, pontosabban lehetne szerepe a tavalyi év végén megjelent két naplókötetnek. Akármilyen töredékesen is, de kirajzolódik bennük annak az átalakulásnak a története, amelynek során a kortárs irodalom városi értelmiségi közegében élő íróból a nemzeti sorskérdéseket alakítani hivatott, befolyásos nagy ember válik.

2.

„Eddig nem írtam le egyetlen sort sem, amit ne felejtene el az utókor” – írta Csoóri 1959-ben, huszonkilencedik születésnapján (1959, *Éji nap – Nappali hold*, I, 24.). Ekkor már két verseskötet volt mögötte, az 1954-es *Felröppen a madár* és az 1957-es *Ördögpile*. Az elsőt az ugyancsak Zámolyba való példaképe, Csanádi Imre szerkesztette. Az 1951–1954 közötti versekből éles kontúrokkal rajzolódnak ki Csoóri életének visszatérő kérdései – a küldetés alapja: a szegényparasztság életével való életfogytig tartó azonossága, a betegség, a (budakeszi) tudósanatórium világa és az új társadalomhoz való kritikus hűsége. „Hazát épí-

² Budapest, Magvető, 1967.

³ Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1979.

tünk. Sok az áldozat, / melyet e néptől elvár a jövő. / Barna kenyéren és józan lemondás / italán nevel, növeszt az idő.”⁴

A *Felröppen a madár* kötetet ő maga sem tartotta a kánonba valónak, az 1979-es *Jóslás a Te idődről az Ördögpilléből* kiválogatott versekkel kezdődik, melyek meghatározó része a szülőfalu végtelenül szomorú leírása, ám a *Motyogók* már félreérthetetlenül Csoóri saját szövege, ahol nem kellett figyelnie sem Nagy Lászlóra, sem Juhász Ferencre, akikre közben mindig is figyelni akart. „Nyöszörgő villamosokon / s elszabadult utcáin Budapestnek, / jönnek elem hold-hideg arccal, / akik magukban beszélgetnek. / [...] / S a nagy színész, ki tegnap este / fölzaklatta a közönséget, / magátfeledve, utcahosszat / valami titkot kibeszélgét. / [...] / Mit beszéltek ki, motyogók? / Ez idegbajos századot? / E háborús, de megváltó, / emberpróbáló századot? / Jöttök, jöttök az utcán szemközt / s megszólít hangos gondotok – / azt mondjátok, mit nékem kéne, / ha sikoltok, ha dadogok” (37–39).

Az '56 utáni évek kijelölték Csoóri mozgásterét is. Hosszú időbe telt, amíg a forradalomról úgy beszélhetett, ahogyan utóbb aztán tehetette, ugyanakkor a kortárs Budapest, majd a tágabb világ élményének feldolgozása újra és újra műfaji problémák elé állította, amelyek persze elválaszthatatlanok voltak az élete alapját jelentő képvisolet és küldetés szerepének kialakításától. „Nemrég még hittem, hogy a költészet társadalmi feladataiból a mi időnkben sok áthárul a kutatókra, politikusokra, szakemberekre. Ma már nem hiszem” – írta az 1963-ban megjelent *Tudósítás a toronyból* című, Illyés felidézésével nyitó szociográfiai kötetének⁵ a személyességét és az őszinteséget keretként használó záró kommentárjában (211.). Az otthontalanság kérdése tévedhetetlenül pontos felismerés volt, s egyben a szabadság és a távoli világokkal való találkozás élményét is jelentette, a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. A közeg, amelyben élt, valóban – Mészöly Miklós 1977-es kötetének címével – *A tágasság iskolája* volt. Jancsó Miklós, Gyurkó László, Kósa Ferenc, Liska Tibor, Orosz János, Marsall László, Hernádi Gyula, Sík Csaba, Konrád György, Orbán Ottó, Tornai József, Sükösd Mihály, Vekerdi László – a kávéházakban együtt ülő társaság a népi és urbánus kultúra összebékülését ígerte. A hatvanas években és a hetvenes évek elejére származás és identitás megbonthatatlan, zárt szövetségénél fontosabbnak, igazabbnak, reménytelibbnek tűnt az eltérő kultúrák számára egyaránt érvényes jövő megteremtésének ígérete. Ez volt a Kádár-rendszer értelmiségi világának egyedülálló lehetősége. De mindez nem jelentette azt, hogy ugyanakkor és ugyanott Csoóri ne tekintette volna feladatának a kortárs Budapesttől egyre jobban távolodó terek és a gyorsan süllyedni látszó múltak képvisoletét. S ezzel a problémával nem volt egyedül. Sára Sándorral, Kósa Ferencsel, Gaál Istvánnal közös, illetve több ponton érintkező munkásságának számos ma is érvényes remekműve – a *Cigányok*, a *Feldobott kő*, a *Tízezer nap*, a *Sodrásban* – ugyanúgy a képvisolet mikéntjének kérdését járja körül, mint Jancsó filmje, az *Oldás és kötés*.

Ettől nem függetlenül Csoóri Sándor a hetvenes évektől kezdve folyamatosan jelen volt a hatalommal tárgyaló, meg- és kiegyezéseket kereső, konfliktusokat vállaló, a kisebbségi, elsősorban erdélyi magyarság *valóban elviselhetetlen*, nyomasztó helyzetén változtatni akaró felelősségérzettől áthatott elitközösségben is. A képvisolet kultúrája nem pusztán a líráját meghatározó metafora: az életét átalakító szerep volt.

„1975. szeptember vége. Fekete Gyula üzen: kellene találkozunk Aczéllal. Valamikor ők megegyeztek, tehát itt az ideje. Sorolja a neveket: Benjámin, Fekete, Sánta, Czine, Nagy Laci, jómagam. Dobozy lenne a házigazda. Ez baráti társaság? Tiltakozom, nyögök. Azzal érvel, hogy Nagy Laci jön. Erre beadom a derekamat. Másnap hívom Lacit, őt Czine értesítette, de nem mondta, hogy Aczéllal kell találkozunk. Ne menjünk el – születik meg a döntés. De ebből harag lesz. Mindenki megsértődik. Pozsgayt keresem. Elhívjuk a táncházba, Lacival rábeszéljük, hogy Aczélt térítse el a szándékától. Másnap reggel lebeszéli. Mi bemegyünk

⁴ Szigorú korban élünk, in: *Felröppen a madár*, Budapest, Szépirodalmi, 1954, 28.

⁵ Budapest, Magvető, 1963.

Dobozyhoz. Imre kér, hogy a Czine-ügyet ne említsem. Aczél nem akar velem találkozni – ezt nem ígérem meg. De arra is kér, hogy tartsunk ki a szándékunk mellett. Kitartunk” (*Éji nap – Nappali hold*, I, 94.). Olvasási, értelmezési stratégia kérdése, hogy ki miként érti ezt a szöveget. Én maradnék a semlegességnél, mindössze arra mutatok rá, hogy ez a bejegyzés félreérthetetlenül egy hosszú és folyamatosnak tűnő beszélgetéssorozat egyik epizódjának tűnik, amelyben az MSZMP kultúrpolitikusai és a „népies” elit szubkultúrája közti viszonyok folyamatos átrendeződése zajlott a barátságok, szövetségek, árusítások, stratégiák piacán: titkok és őszinte szavak összeütközései.⁶ De akármint is, ennek a világnak, amelyben Csoórinak egyre fontosabb szerep jutott, más volt a tétje, mint a kávéházakban üldögélő, végtelen vitákat folytató, kívülről értelmiségiek közegének – ami persze nem jelentette azt, hogy a kettő között ne lett volna átjárás. Az 1975-ös bejegyzések döntő témája a képviseleti gyakorlat napi működése: itt már a Rózsadomb és a Józsefhegy világában is otthonos Csoóri tűnik fel. Persze közben idegenkedett a nyilvánosságot nem vállaló közvetítőnek attól az ismert szerepétől, amelybe részben belekényszerült, s amelyet részben ő maga is akart. Az alkuk nem akadályozták meg az MSZMP-t abban, hogy ha akár Pozsgay, akár Aczél úgy látták, hogy a költő/ideológus túlmegy egy határon, oda ne vágjanak, műveit ne tiltsák be, vagy őt magát ne próbálják meg marginalizálni. A politikai élet, s ezt ő maga jól látta, komoly árat követelt. „...már lassan negyvenhat éves vagyok: öt-hat évig fő műveket kellene írnom” (1975. október 16., *Éji nap – Nappali hold*, I, 98.). Ami azonban a társasági élet különböző szintereinél, illetve a résztvevők változó összetételénél is fontosabb, az a saját munkájához, feladatához, tehát írói önazonosságához fűződő viszony drámai változása. Az 1978-as – *Szent Korona és a Charta* című – bejegyzésben ez áll:

„Amerika. Ott hallottam, hogy visszaadnák a Szent Koronát, de sokan ellenzik.

Itt a helye! Itt a zöm. A korona nem múzeumi tárgy. Jelentése van, mint a Siratófalnak. Minden összesűrűsödik benne.

Illyés – pártolja a gondolatot. Ő aztán igazán nem volt királypárti. Példa erre a Petőfiről szóló könyve. Az Országház második múzeum lenne” (1978, *Éji nap – Nappali hold*, I, 118.).

Itt már nem a pusztán a képviseleti kultúra jelentését kereső Csoóri Sándor ír. Ugyan továbbra sincsen szó sem a hatalom akarásáról, sem politikai cinizmusról, ennél a helyzet sokkal jobb, vagy talán riasztóbb. Csoóri a nemzet identitását helyreállítani hivatott, szimbolikus programjához keres szövetségeseket, s ez éppolyan fontos számára, mint a bátor politikai helytállás, a részvétel a demokratikus ellenzék akcióiban, így az 1977-es Chartában.

Az évek múltával a mindent eldöntő kérdés Trianon lett – bármit jelentsen is. Egyre kevésbé volt elválasztható egymástól a kortárs erdélyi magyar közösség érdeksérelme ellen valóban döntő fontosságú fellépés és a magyarság magára találásának feltételeként értett szimbolikus, retorikus revízió kérdése. S közben Csoórinak szembe kellett néznie az „Illyés-örökös” szerepének bonyolultságával, annak kínos valóságával és valótlan mítoszsaival egyaránt. „Irtóztató pletykákat terjesztenek városszerte. Többek között rólam is. Az Illyés-utódlással [sic!] kapcsolatban itt-ott azt sutyorogják rólam »jobb társaságban«, hogy alig vártam a halálát” (1984. február 13., *Éji nap – Nappali hold*, I, 196.).

Csoóri egyaránt otthon volt a népiek között és a demokratikus ellenzék szubkultúrájában – és ez újra és újra nehéz helyzetekbe hozta:

„Tegnapra hívtak be bennünket a Pártközpontba, a Kádárnak írt levél kapcsán. Ketten nem jöttünk el, de indokoltan maradtak távol.

⁶ „Este Czinével vacsorázom a Palace-ban. Tőle hallom: Aczél találkozni kíván Dobozy-nál Csoóriék-kal. Egyetlen kikötés volt, hogy Czine ne legyen ott. (Előzőleg Csoóriék vitáztak róla: engem bevonjanak-e; úgy érezték: ellenük fordulnék. Mérleg: két szék közötti szituáció.)” Király István: *Napló 1956–1989* (Tények és Tanúk), Budapest, Magvető, 2018, 410. (Köszönöm Schmal Alexandrának, hogy felhívta figyelmemet a Király-napló párhuzamaira.)

Először talán arról, hogy hogyan íródott meg maga a levél. A barátaim régóta nézik fejszóválvá kézszerításumat a »radikális fiúkkal«: Kis Jánossal, Bence Gyurival, Hamburger Misivel, másokkal. Becsülik őket, de dűnnyögve emlegetik »szerencsájüket«: mögöttük ott az egész zsidóság, ott van az egész nyugati sajtó, tehát könnyen vitézkedhetnek. Ez az előny csábítja őket arra, hogy a tiltakozásaikat világá kürtöljék, mindenekelőtt nyugaton.

Fekete Gyula, Bíró Zoli és Für Lajos is a hazai terepet, a körön belül maradást tartja fontosabbnak, ezért is határozta el, hogy égető politikai ügyeinkről Kádárnak kellene levelet írni. Egyszerű neve ennek: a lojális taktika. Ez a gondolat kissé – kimondatlanul – hadüzenet volt ellenem is, hiszen én lógok ki a legjobban a magyarok sorából, és parolázok a zsidókkal. Senki se gondolja ezt ilyen meredeken, de a gondolat árnyéka azért az előzményekbe igencsak belejátszott” (1984. augusztus 24., *Éji nap – Nappali hold*, I, 202.). Végül persze nem Kádár, hanem Aczél fogadta őket, s így aztán nem is történt semmi.

3. Módszertani kérdések

A fenti idézet világossá teszi, hogy miért kell szót ejtenünk az *Éji nap – Nappali hold* címmel kiadott naplókötetek szerkesztéséről, pontosabban teljes szerkesztetlenségéről. A két kötetet Balogh Júlia és Pálffy G. István jegyzi szerkesztőként. Megítélesem szerint – tekintettel az életműkiadásra is – itt lett volna az idő a *Nappali hold* a *Hitel*ben, majd a Püski Kiadónál megjelent szövegváltozatainak összevetésére, az eltérések rögzítésére, s azok értelmezésére. Ugyanakkor – Pálffy G. István három és fél oldalas, a kötet jelentőségét méltatni hivatott, érdektelen utószavától eltekintve – ebben az állapotában a kiadás elemi kérdéseket vet fel. A szöveget semmiféle apparátus nem kíséri, nincsenek lábjegyzetek, kiegészítő dokumentumközlések, amelyek nélkül számos szövegrész több mint zavarba ejtő. A Kádárnak írott levél, illetve az azt követő beszélgetésről szóló bejegyzés közlése riasztó példája az érthetetlen felelőtlenségnek. A kötetben az 1984-es évet követő bejegyzések után az *1984 közélet* című fejezet következik, amelyben dátumok is szerepelnek. Az augusztus 24-én írt bejegyzéshez meg kellett volna említeni, hogy kik írták és kik írták alá a Kádárnak szóló levelet. Kik voltak ott az Aczállal és Knopp-pal szervezett találkozón? Kik maradtak távol? Mindezek nélkül közölni ezt a bejegyzést teljes abszurdum. Meg lehetett és kellett volna kérdezni például Bíró Zoltánt, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum igazgatóját. Ha valakinek, akkor neki válaszolnia kellett volna arra, hogy tud-e a levél sorsáról, s ha igen, hozzájárul-e annak nyilvánosságra hozatalához. Ezzel párhuzamosan az MTA KIK Kézirattárában őrzött Aczél-hagyatékban is utána kellett volna nézni a levél, illetve a beszélgetés nyomainak. Végül, de nem utolsósorban, ott van a Király-napló.⁷

A teljesség igénye nélkül megemlítek néhány további, magyarázhatatlan példát. Az 1959-es bejegyzések között szerepel a következő. „Révai 1953-as [sic!] temetése. Jól emlék-

⁷ Ami talán a legfontosabb, a *Hitel* létrehozása körüli viták felidézése. „1984. május 30. szerda. Este Bíró Zoltán és Kiss Ferenc nálam. Jóízű beszélgetés velük. De látom a csöndes eltévedést. Az új lapról beszélünk. Domokos Mátyás lesz a szerkesztő. Szerkesztőbizottság: Czine, Csoóri, Mándy, Nemes Nagy, Lengyel Balázs, Mészöly. A Molnár Márta-féle *Válasznak* lesz ez a folytatása. Népfőnt – kommunisták nélkül. Urbánus–népies ellentét megszüntetése, de a kommunisták ellen. Keserűség bennem. A feleslegesség [érzése].” „1984. augusztus 27. hétfő. Koczkással, Wintermantellel beszélgetve gyűjtöm össze az irodalmi élet híreit: 1.) Az úgynevezett Kádár-levél: Fekete Gyuláék írtak Kádárnak, kérve, hogy foglalkozzék a kongresszus az úgynevezett sorskérdésekkel. Aczél találkozott s beszélgetett velük: jó hangulatú volt az együttlét. 2.) Ugyanők sürgették egyben a *Hitel* című lap (a Csoóri-féle lap) megvalósulását.” Lásd Király István: *Napló 1956–1989*, i. k., 671., 678.

szem, hogy halála után elégették, és csak hat hétre rá temették. Akkor megrendített, mára már idegen az egész. Beteszik az urnát az urnafalba. Mi ez? Játék vagy bolondság?” (1959, *Éji nap – Nappali hold*, I, 70.). A sajtóhiba evidens. Révai József 1959. augusztus 4-én halt meg. A Munkásmozgalmi Pantheonon ugyan 1959. március 21-én (!), a Tanácsköztársaság 40. évfordulóján avatták fel, de építészetileg nem volt még kész. Elképzelhető, hogy Révai temetése ezért késett. De akármint is, Csoóri szövegét értelmezés nélkül hagyni – abszurdum. Ott a Pantheon a Kerepesi úton, dokumentációja a Nemzeti Örökség Intézetében.

Találhatók etikai problémák is a kiadás szövegében. Az érthetőség kedvéért kénytelen vagyok szó szerint idézni.

„Mészáros Ági fölmege Marosánhoz. Most kíméli. Csak fizetésemelést kér. Marosán kifakad:

»Hát ide figyelj, te nagyvilági kurva, most nem a miniszter beszél hozzád, hanem a péklegény. Ha nem kotródsz el, te füsttekintetű spiné, kirúglak...«” (1983, *Éji nap – Nappali hold*, I, 83.). Nem tudom, ki miként számol el egy ilyen szöveg közlésével. Mindenesetre a felelősség nem elsősorban Csoóri Sándoré.

Ugyanakkor az I. kötetnek a szerkesztés teljes hiányából következő hibái, tévedései, értelmezhetetlen szövegei nem összehasonlíthatók a *Nappali hold*nak a II. kötetben olvasható abszurd közlési módjával. A szöveg a Püski Kiadónál 1991-ben megjelent változat egyszerű átvétele. Nem lévén apparátus, nyoma sincsen a második rész közlése, tehát az 1990. szeptember 5. után kitört botránynak. A több évtizeddel ezelőtt történtek ma már nem könnyen rekonstruálhatók, de Márkus Béla „Egy cikk, egy ország, egy álom.” *Kivonatos és hiányos emlékeztető egy vita történetéhez* című tanulmánya⁸ ezúttal is a szerkesztők rendelkezésére állt volna, annál is inkább, mert maga Pálfy G. is hivatkozott arra az *Így lássa Csoóri Sándort – aki látni akarja* című, 2016-ban megjelent kötetében.⁹ A kiadásban arról sem esik szó, hogy Csoóri a hatodik rész után leállt a közléssel, amint arról sincs egy mondat sem, hogy Esterházy Péter egy számmal korábban jelentette be *Az elefántcsonttoronyból* utolsó részében, hogy tekintettel a *Nappali hold*ban írottakra, nem folytatja sorozatát a *Hitel*ben. De Lányi Andrásnak a *Hitel* október 31-i számában közölt, *Az zsidó áfium ellen való orvosságról* című írásáról sincs szó, amint Endrődi Szabó Ernő *Cui prodest?* című, ugyanott megjelent írásáról. Azaz a 2018-as kiadásban a legközvetlenebb kontextus is érdekelhetetlen, ami az átlagolvasó számára értelmezhetelenné teszi a szöveg által kiváltott, valóban példátlanul heves és hosszú ideig tartó reakciókat. Márpedig ez a lépés majdnem jövőtehetetlen, mert akaratlanul is segít fenntartani a ma uralkodó konszenzuális értelmezési keretet, amely sajnos Csoóri néhány mondatának idézésére korlátozódik, ami akkor is szükségszerűen tévedéshez vezet, ha valaki az ő pártján áll, s ugyanígy akkor is, ha nem: „Azt hiszem, talán Ady ideje az az utolsó pillanat, amikor a nemzet kérdései, a magyarság kérdései még átélhető egzisztenciális és történelmi problémaként lobbanhattak föl a zsidóságban. A zsidóság például nemcsak a nyelvet, a nyelvben megüledett fájdalokat is megtanulta. [...] a Vészkorszakkal a szellemi-lelki összeforradás lehetősége megszűnt. [...] ahogy manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban: a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag »asszimilálni« a magyarságot. Ehhez olyan parlamenti dobantót ácsolhatott magának, amelyet eddig még nem ácsolhatott soha” (1991. július 3., *Éji nap – Nappali hold*, II, 24.).

Ezen a ponton el kell válnunk a 2018-as, szó szerint botránynos szövegközléstől. Huszonnyolc évvel később bármelyikünknek, aki Csoóri munkásságának a közelébe kerül, egyszerűen kötelessége, hogy az eredeti kontextust – képességeinek és a közlés korlátainak megfelelően – mégiscsak rekonstruálja. Különös tekintettel arra, hogy akármilyen történt is, nyilvánvaló, hogy fél évvel később Csoóri élete és pályafutása egyaránt más pályára került.

⁸ *Alföld*, 1991/7, 41–46.

⁹ Budapest, Noran Libro, 2016.

Amint az az első részből kiderült, Csoóri 1990 májusában, mintegy másfél évvel az általa alapított *Hitel* 1988. novemberi elindulása után „kiszökött” Esztergomba, hogy csendben számot vessen életével, helyzetével. „A végső lökést szökésemhez egy verskötetbe írt baráti ajánlástól kaptam. A közélettől tudatosan félrehúzódo Orbán Ottó ezzel a pontosan célba találó »orgyilkos« mondattal küldte utolsó verseskötetét: »Csoóri Sándor választófejedelemnek, Orbán Ottó republikánus.«” (1990. július 1., *Éji nap – Nappali hold*, II, 11.). Ez igazán fájt Csoórinak, s nem is csinált úgy, mintha az üzenetet nem értette volna. Orbán Csoóri nagy emberek társaságában eltöltött éveire utalt, az Illyés Gyulától Pozsgay Imrén át Aczél Györggyel való találkozásokig, alkudozásokig, tárgyalásokig. Ami meg persze – sokféle okból – Orbánnak fájhatott. Csoóri nem pusztán elfoglaltságai, hanem saját helyzete elől menekült, saját életét és szerepét próbálta meg rendbe rakni. Azaz, a *Nappali hold* gyónás volt, vallomástétel, szabadulás a politikai retorikától – reménytelenül, és, döntő pontokon, tévesen.

„Úgy voltam a valósággal, mint egy utcai balesettel. Ha már tanúja vagyok, segítenem is kell. Mi más lett volna ennek a viselkedésnek a hátterében, mint valami erkölcsi járvány szövődménye? Valami, ami a szemet és az agyat egyszerre zavarja meg. A hatvanas, hetvenes évek most is úgy bukkannak föl emlékezetemben, mintha állandó szolgálatban volnék: sebet tisztogatok, titkos záratok nyitok ki a politikában, történelmi vértócsákat törlek föl néhány barátommal, miközben az igazi Nap és az igazi Hold helyett csak amolyan ösztövért égitest: nappali hold süt a fejem fölött. Lángoló, sárga naptányér helyett fagyos fehér [...]. El se jutott a tudatomig, hogy a sűríteni tudás komolyabb formája lehet az ellenállásnak, mint a hangoskodó dac. [...] Talán ha telítve lett volna a levegő körülöttem filozófiával, magam is ráébredék erre. De nem volt” (1990. július 2., *Éji nap – Nappali hold*, II, 13.).

Részben az történhetett, hogy a vallomástétel magányában Csoóri elvesztette rafinált tájékozódási képességét, amely normál körülmények között évtizedeken át megővta attól, hogy végzetesen kívül kerüljön a rendszeren, vagy épp az ellenkező végtől, hogy a rendszerrel való azonosíthatóságának vádjá végezzen vele. Ezzel a magatartással, szereppel nem volt egyedül. Például Fehér Ferenc is politikai játékos volt, aki végül veszített Aczéllal és Kádárral szemben, igaz, cserébe a nyugati világ bajnokságán indulhatott, s döntő szerepe volt abban, hogy Heller Ágnesből végül az lett, akit ma ismerünk: világhírű filozófus. Király István itthon, de ugyancsak nagyban játszott, ahogyan Jancsó Miklós, Szabó István, Várkonyi Zoltán, Sára Sándor, Kósa Ferenc, Juhász Ferenc, Fábri Zoltán is, akik mind azért *kényszerültek rá* arra, hogy megszerezzék a meggyőződéseiket reprezentáló infrastruktúrákat, hogy elkészíthessék azokat a műveiket, amelyekért érdemes volt a szerepüket alakítaniuk. Ebben az ideológiai / esztétikai játékban az egyik döntő kérdés valóban az volt, hogy ki mit ért nemzeti közösségen: kinek mit jelentett, mint vélte megjeleníthetőnek az ahhoz való tartozást, ki mit gondolt arról, hogy kik és milyen áron, miként tartozhatnak a nemzeti közösséghez, amely nélkül az államszocializmus sem működhetett volna. Számos szubkultúra, hatalmi csoport, különféle érdekek mentén létrejött közösség volt egyszerre jelen. Köztük – nem pusztán saját maguk szerint – döntő szerepet játszottak azok, akik a nemzeti identitást, a népi kultúrát, illetve Trianon sokkját fűzték össze, s ennek megfelelően tartották kétségbevonhatatlannak, hogy ők játsszák a főszerepet a hatalmi osztozkodás színművében. Más kérdés, hogy közben mind tudhatták – hiszen ez volt a képviselési játék lényege –, a történelmi folytonosság illúziója semmi más, mint politikai konstrukciók eredménye. Az ideológiai meggyőzések és taktikai manővereken alapuló bonyolult játékszabálynak volt része „a zsidóság” megítélése, illetve a zsidóknak tekintett játékosokról alkotott kép.

Csoóri minden felvilágosultságától és az antiszemitizmustól való távolságtartásától függetlenül (mint azt számos, a tárgyalt kötetben is fellelhető állítása mutatja) egyszerűen nem lépett át a két absztrakt politikai fogalom: a magyarság és a zsidóság vélt, illetve te remített határán, s azt egyszerűen *létezőnek* tekintette. „A kisebbség az, ami nem nemzet.

Ami örökös negativitás” (1992. december 27., *Éji nap – Nappali hold*, II, 139.). Csoóri ezt a definíciót a kisebbségben élő magyarokra vonatkoztatta, de nem érzékelte, hogy meghatározása az etnikai közösségeken túl vagy innen – például a határon innen – élő, épp általa is teremtett „kisebbségekre” is érvényes. S amúgy ez volt az, amit Radnóti Sándor 1992 júniusában a *Holmiban* közölt, fegyelmezett és szigorú írásában világosan szóvá tett: Csoóri „[k]ritikája nemcsak a polisz, de a démosz ellen is irányult [...]. A lelki megújulás zálogát az etnosz kulturális jelképeinek élesztésében látta...”¹⁰

S ebben a kontextusban a zsidók nem mások, mint *ismerős idegenek*. Csoóri egész egyszerűen nem érthette meg Kertész Imre álláspontját: „Az, hogy magyar vagyok, semmivel sem képtelenebb annál, hogy zsidó vagyok; és hogy zsidó vagyok, az sem képtelenebb, mint hogy egyáltalán vagyok. – Auschwitz után ez maradt számomra az egyedüli lehetséges meghatározás. [...] Sosem tagadva meg származásomat – ezt az égi véletlent –, sosem fogom eltérni, hogy származásom anyakönyvi adatainak nevében megcsonkítsanak, ugyanők, akik expliciten elvitatják azt a jogomat, hogy – például – én is sérelmezhetném Trianont.”¹¹ S nyilván nem volt számára érthető, hogy Orbán Ottó éppoly barátságos és szomorú, mint élesen kritikus írásában¹² saját álláspontját miért véli azonosnak Kertész Imréével; ráadásul Mészöly Miklós is azonosult azzal („Kertész Imre írotársunknak a *Magyar Hírlapban* közölt kilépési nyilatkozatának indoklásával és eszmei mondanivalójával a legőszintébben és maradéktalanul egyetérttek”).¹³

A *Nappali hold* olyan kérdéshez nyúlt hozzá, amelyhez egyébként ma is nehéz hozzáférfni. A zsidókról való beszéd, illetve a zsidóknak vélt vagy magukat sokféleképp annak tartó polgár- és honfitársakkal való beszélgetés és a „zsidókérdés” durva evidenciája közti distinkció alapvető, amint magától értetődőnek vélhetjük „a zsidóság” jelentésének elfogadását vagy radikális visszautasítását. Orbán Ottó félreérthetetlenül fogalmazott: „A vegytiszta kultúra: paranoiás lázalom. Az egészséges irodalom, mint anyaméh: engedékenység és világhódítás. Kertész Imre visszafogottságában is szikrázó indulattal utasítja el Csoóri eszmeifuttatásait a mai magyar zsidóság asszimilációs törekvéseiről, s kéri ki magának azt, hogy őt »zsidóságnak« minősítsék [...]. A nemzet nemcsak a közös tudat ünnepe, de az egyéni elhatározás hétköznapija is.”¹⁴

Csoórit kétségkívül felháborította, ami a holokausz idején történt. Ám akik a holokauszot túlélt vagy később született zsidókat *szükségszerűen*, ismerőségük ellenére mégis eleve *másnak* tekintik, azok akaratlanul is kíméletlenül belegázolnak szabadságukba, hitükbe és hitelenségükbe, önmagukról alkotott bizonyosságukba, otthonosságukba és otthontalanságukba. Csoórit – mint a *Nappali hold* 1990-ben már nem közölt részeiben áll – egyszerűen megrázta, hogy miért is nem akarnak a zsidók zsidók lenni, ha egyszer azok. A zsidóság és a magyarság két külön *etnosz* volt számára, s hogy miért, arra nincs okos magyarázatom. („A zsidóság és a magyarság ismét fölparázsló kérdéseire fűztem egy-két megjegyzést.” 1990. július 11., *Éji nap – Nappali hold*, II, 54.)

A kérdésre valóban nehéz mit válaszolni, túl azon, amit műveik tanúsága szerint Pilinszky János, Mészöly Miklós vagy Fábri Zoltán pontosan értettek. Nem „a zsidóság sorsáról” és hasonló mondatok hiányáról vagy meglétéről van szó, hanem evidenciák, esetlegességek, azonosságok és eltérések mintázatának elrendezhetetlen szabadságáról. Csoóri ugyan nem volt antiszemita, *csak azt nem látta be, hogy az ismerős másik – bárki lehet.*

¹⁰ Radnóti Sándor: *Etnosz és démosz*. Csoóri Sándor: *Nappali hold, Holmi*, 1992. június, 868–873., 871.

¹¹ Kertész Imre: Nem tűröm, hogy kirekesszenek, *Magyar Hírlap*, 1990. szeptember 25., 3. Megjelent Kertész *Haldimann-levelek* című kötetében is (Budapest, Magvető, 2010, 20–21.).

¹² Orbán Ottó: Napfogyatkozás, Rapszódia a közös jövőről, *Kortárs*, 1991/1, 85–95.

¹³ Mészöly Miklós: „...Ott én nem vagyok otthon...” *Magyar Nemzet*, 1990. szeptember 29., 11.

¹⁴ Orbán Ottó: i. m., 89–90.

Nem értette, miért olyan fontos, hogy egyek lehessünk az otthontalanságban, az idegen-ség és ismerőség közti átjárások megteremtésében, a rejtekutak fellelésében, a kísérteties élményével való együttélés elfogadásában, azaz éppúgy és ugyanabban tévedhetünk mind-annyian. Vannak, akik zsidók és ugyanakkor nem zsidók, mások katolikusok és zsidók; van-nak, akik keresztények voltak, és zsidókká tették őket, mások nem németek, nem magyarok, nem tartoznak semmivel semmi néphez, idegenek a nemzetükben, s van nevük. Paul Celan, Ingeborg Bachmann, Samuel Beckett, Kertész Imre, Balogh Attila, Radnótiné Gyarmati Fanni, egyiküket olvassuk, másukról hallottunk történeteket, volt, amelyikükkel beszél-hettünk is. Tánczos Gábor két évvel volt idősebb Csoórinál, Baján érettségizett a ciszterci gimnáziumban, Csoóri Pápan a reformátusoknál, amúgy talán ha kétszáz kilométer van a két város között. S aztán egy időre mindketten kommunisták lettek, persze másképp. Tánczost 1958-ban tizenöt évre ítélték, s aztán amnesztiával szabadult, Csoóri épphogy meg-úsza a börtönt. Tánczos pedagógiával foglalkozott, megszállottan járta Erdélyt, s nem nézte tétlenül, ami a cigányokkal történt. Amint Csoóri sem. Tánczos épp elmúlt ötven, amikor öngyilkosságba menekült. Ugyanott jártak, ugyanaz volt az anyanyelvük, ugyanazt akarták, másként, de talán nem másért. Tánczost 1944-ben deportálták. Az én technológiai közti kü-lönbségek nem determináltak: bármelyikünkkel megtörténhet, hogy egy reggel nyugtalan álmából arra ébred, ismerősből idegen lesz, vagy fordítva.

Gyarmati Fanni 1946. szeptember 8-án azon gondolkodott, miként mondja meg Ortutay Gyulának: „*nekik kell hozzánk asszimilálódni*”.¹⁵

---

¹⁵ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló, 1935–1946*, 1946. szeptember 8., Budapest, Jaffa, 2014, II, 510. (Kiemelés tőlem – Gy. P.) Meg kell jegyezmem, hogy a Csoóri-mondatok és Gyarmati Fanni évtizedekig kéziratban maradt naplóbejegyzésének különös párhuzamosságára a Magvető Kiadó-nál 2018-ban megjelent *Faustus Afrikában. Szerződés a valósággal* című könyvemben egy lábjegyzet erejéig már kitértem (124. oldal, 224. jegyzet). Amikor megláttam Csoóri naplóját, arra gondoltam, mégiscsak érdemes lenne a másik oldalról is megírni, miért vélem úgy, hogy *A tágasság iskolája* valójában a nemzeti identitás szűkösségének vet véget.